

Шайгородський Ю. Подолання деструктивної суспільно-політичної поведінки та правового нігілізму // Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. Київ : НАН України, 2016. С. 116–121.

Подолання деструктивної суспільно-політичної поведінки та правового нігілізму

На шляху цивілізаційного поступу Україна увійшла в нову фазу суспільного розвитку. Окреслення його сучасних тенденцій, визначення пріоритетів та конкретизація небезпек актуалізували проблему дослідження деструктивної поведінки та її виявів в умовах демократії. Цей дослідницький напрям актуалізується нині з огляду на ускладнення і суперечливість сучасних суспільно-політичних процесів (і не лише в Україні), драматичне, а почасти й трагічне, міжцивілізаційне напруження.

За сучасних умов традиційне й усталене трактування деструктивності як процесу, спрямованого на руйнування певної структури, а деструктивної поведінки – як агресивної, девіантної¹⁰ й делінквентної¹¹ – набуває нових ознак. Але основною характеристикою деструктивної поведінки є її детермінованість соціальною дійсністю, суспільними й політичними практиками, пануючими смислами. Аналізуючи деструктивність як соціально детерміноване явище, можемо виокремити кілька взаємопов'язаних і водночас різних за сферами прояву рівнів його феноменології.

1. Особистісний рівень. На особистісному рівні деструктивною визначають поведінку, що суперечить нормам співіснування людей, завдає фізичної шкоди, заподіює моральний збиток людям або спричиняє психологічний дискомфорт. Здебільшого деструктивна поведінка зумовлена особистісними рисами людини та формами її первинної соціалізації, зокрема в сім'ї, й досить часто є наслідком неусвідомлюваних мотивів самоствердження, суперництва тощо. До мотивованої деструктивної поведінки відносять інший вияв деструктивності – агресивність – особливості вияву якої також індивідуальні. Але вже й на цьому (очевидно – основному – особистісному) рівні виявляється вплив соціуму. Адже саме в соціумі людина й стає особистістю. В соціумі формуються її потреби, зокрема, в ідеалах, у цінностях, у належності до групи, і прагнення до самореалізації.

2. Рівень малих груп. Цей рівень характеризується безпосередньою міжособистісною взаємодією, наявністю спільної мотивації, діяльності й

¹⁰ Девіантна поведінка – (від лат. *deviatio* – відхилення) поведінка, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів.

¹¹ Делінквентна поведінка – (від лат. *delinquens* – проступок, провина) протиправна поведінка особи; протизаконні дії.

групових цілей. На цьому рівні особистісні вияви деструктивності можуть або посилюватися, або нівелюватися. Вже на цьому рівні феноменології явища деструктивної поведінки важливими стають мотиваційно-сміслові аспекти й ціннісно-орієнтаційна групова єдність.

3. Соціальний рівень. Деструктивна поведінка є соціально детермінованою, оскільки хоча людина є цілісною, неподільною і творчою особистістю, все життя якої являє собою динамічне прагнення до переваги, все ж таки важливу роль у її становленні як особистості відіграє її соціальна належність [30, с. 201–205].

На перший погляд, зв'язок творчого начала соціальної особистості із деструктивністю її поведінки може здаватися парадоксальним. Цей парадокс розв'язується наявністю двох видів поведінки: адаптивного, пов'язаного із наявними в розпорядженні людини ресурсами, і креативного, який визначається як поведінка «творчого руйнування». Дійсно, реалізуючи власні й соціальні цінності (а будь-які цінності так чи так – соціальні), творча особистість може спрямувати свою активність на перетворення існуючого середовища, його покращення (адаптивний вид) або ж на його руйнування, знищення (деструктивний вид). Її соціальна належність має значення в тому сенсі, що в умовах соціального розшарування, несправедливого розподілу благ і колосальної майнової диференціації населення цей аспект перетворюється в суттєвий поведінковий чинник.

4. Політичний рівень. Стрімкі, динамічні й, на жаль, трагічні події останнього часу в Україні призвели до кардинальних суспільно-політичних трансформацій. Вони були зумовлені не лише низкою факторів глобального, внутрішньо- і зовнішньополітичного характеру, а й рівнем осмислення громадянами країни безумовної залежності якості їх життя від політичних практик, від спроможності громадян впливати на них, від ефективності цього впливу, що, зрештою, й закладено в логіку розвитку демократичної держави. Українські громадяни самі стали новою політичною реальністю. У цій реальності – повалення авторитарного режиму, що погруз у корупції, користолюбстві, зрадництві. Політичною реальністю для багатьох стало й усвідомлення сили громадянського суспільства. За нинішніх умов його розвиток стає не лише засобом досягнення політичної, соціальної, міжнародної злагоди, але й стратегічним завданням, умовою збереження державного суверенітету, найважливішою складовою процесу становлення сучасної української політичної нації.

Деструктивна поведінка – це поведінка, що спрямована на руйнування структур, зокрема, й суспільно-політичних. У цьому контексті виникає питання про рівень конструктивності таких дій. Адже спроби переукладання існуючих донедавна структур, котрі багато в чому визначали суспільно-політичні відносини, досить складно охарактеризувати як деструктивні.

Визначальною характеристикою таких дії є мета, заради якої руйнуються структури.

5. Цивілізаційний рівень. У загальноцивілізаційному сенсі, деструктивність полягає в руйнуванні, деконструкції тих базових цінностей, які являють собою сутність певної цивілізації. Очевидно, що саме домінуючі системи цінностей і створюють світоглядну базу цивілізаційного розрізнення. Засадничі ж відмінності можна віднайти лише в рамках політичної аксіології, шляхом з'ясування тих цінностей, що утворюють цивілізаційну ціннісно-орієнтаційну єдність, або ж тих, в ім'я яких здійснюється політична деструкція. З формального погляду, будь-яка революція може бути витлумачена як вияв деструктивної політичної поведінки. Водночас, у рамках європейської культури, основи якої сформовані ще за часів Ренесансу й Просвітництва, революційна діяльність набула певної нормативності, оскільки була ціннісно наповненою.

Соціальні революції відбуваються, коли більша частина суспільства не сприймає пропонуваної правлячим класом моделі майбутнього. Усвідомлення більшістю суспільства необхідності змін цієї моделі, з одного боку, й неспроможність/небажання правлячого класу здійснити ці зміни, з другого, породжують радикальні дії, спрямовані на руйнування системи. Водночас, революція – це боротьба зі старими смислами заради нових, вона, перед тим як здійснитися на Майдані, відбувається у «головах» – у мисленні, у зміні оціночних суджень, у мотиваціях через переоцінку цінностей, усвідомлення мети, формування нової системи цінностей, смислів і образів майбутнього.

Цінності, їх сукупність і спрямованість визначають цивілізаційних вибір країни. Прийнята переважною більшістю громадян ціннісна парадигма є основою цілісності соціальної системи, визначає не лише напрями цивілізаційного розвитку, але і його принципи, не лише консолідує суспільство, але й пропонує інструменти суспільних змін [31, с. 159–160]. Саме тому метою політичного режиму має бути прагнення сформувавши систему цінностей, яка була б аналогічною ціннісним системам передових цивілізацій.

Зовнішня військова загроза, внутрішньополітичні протистояння в Україні привели до стрімких світоглядних змін. За цих умов цінності наповнюються новим змістом, відбуваються кардинальні зрушення в системі ціннісних орієнтацій. У структурі ціннісних орієнтацій «безпека» залишається домінуючою потребою, але особистісні потреби й інтереси поступилися потребам колективної безпеки, усвідомленню держави, її єдності й стійкості як першорядних цінностей. Зазначені зміни підтверджують і результати соціологічних опитувань [32]. У 2014 р. страх нападу на країну зовнішнього ворога об'єднав 62% опитаних, 48% непокоїла загроза розпаду України як держави, 34% – боялися виникнення міжнаціональних конфліктів. Кожний п'ятий із опитаних (18%) побоювався встановлення режиму

диктатури й на 5% (до 13%) виросла кількість тих, хто боявся повернення старих порядків. Водночас, порівняно із результатами аналогічного опитування, проведеного за рік до того (2013), значно зменшилися страхи перед зростанням цін (з 80 до 64%), невивплатою заробітних плат (із 75 до 60%), загрози безробіття (з 78 до 60%), зростання злочинності. На тлі прямої воєнної загрози, щоденних повідомлень про загиблих під час бойових дій вдвічі зменшився страх перед зараженням небезпечними для життя інфекціями, такими як туберкульоз і СНІД.

Разом з тим, маємо усвідомлювати, що навіть тимчасове «заміщення» у структурі базових цінностей соціальних її складових цінностями «самозахисту» з часом невідворотно актуалізує їх у новій, «вищій» якості. Проблеми, що у часи тяжких випробувань відійшли на другий план (зростання цін, невивплата заробітних плат, безробіття, соціальна незабезпеченість, якість і вартість комунальних послуг, проблеми охорони здоров'я тощо), згодом знову визначатимуть порядок денний суспільно-політичного життя. Поняття «справедливість» стає ключовим критерієм оцінки якості державного менеджменту. Стан соціального самопочуття стає визначальним в оцінці дієвості системи цінностей, ефективності обраного шляху.

На особливу увагу при аналізі соціокультурної детермінації деструктивної поведінки заслуговує явище аномії¹² – стану суспільства, коли відбувається розпад системи суспільних цінностей, відсутні чіткі правила і норми поведінки, коли нова ієрархія цінностей ще не склалася. Цей стан породжує моральну нестійкість особистості, дезорганізує суспільні структури, порушує суспільну рівновагу. За такого стану суспільства значна його частина, знаючи про існування обов'язкових суспільних норм, тим не менше ставиться до них байдуже або негативно [33, с. 223–228, 270–272] і навіть стає на шлях правопорушень.

Посилення деструктивності й правового нігілізму в українському суспільстві значною мірою зумовлене соціальною й економічною нерівністю, недотриманням законодавства практично усіма його суб'єктами й відсутністю невідворотності відповідальності за правопорушення. Нерівність – економічна, соціальна, політична, етнокультурна – є одним із основних факторів, що породжують і посилюють деструктивну поведінку. Однією із характерних ознак сучасної української дійсності стало ігнорування законів, навіть самими законодавцями.

Недовіра до влади, розчарування в її спроможності розв'язати наявні проблеми і подолати труднощі та прагнення справедливості може спровокувати вияви деструктивної поведінки через спроби за власним розумінням «вершити правосуддя». Приклади цього – побиття і вбивство поліцейськими

¹² Аномія – з давньогрецької – беззаконня, відсутність норм.

затриманого у селищі Криве Озеро Миколаївської області, численні повідомлення про злочини, скоєні на тлі «боротьби за справедливість» навіть із застосуванням вогнепальної зброї.

В умовах низької ефективності правоохоронної системи та корумпованості системи судової працюють закони вулиці. Коли держава не може навести порядок, люди вдаються до радикальних дій, демонструючи недовіру органам державної влади, зневіру щодо справедливості суду, керуючись власними уявленнями про належне, покладаючись на себе або ж – на допомогу радикальних позазаконних формувань.

Адже, насправді, соціально-політична напруга і невдоволеність чинною й нині практикою державного управління нікуди не поділися. Під впливом, передусім, зовнішньої військової агресії напруга і невдоволеність просто відтермінувалися, набули інших форм і перейшли у фазу очікування й «передготовності». На відміну від соціально-психологічного стану напередодні Майдану, нинішній характеризується значно нижчим порогом «страху» і непевності й значно вищим ступенем натхнення й упевненості, що зумовлені усвідомленням сили і можливостей громадського впливу.

Одним із надбань Майдану є сформована соціально-психологічна установка мас щодо певних способів дії. Тобто, у масовій свідомості сформувалося уявлення про певний ефективний спосіб дії у ситуації, коли влада не виконує обіцянок, коли її дії й рішення не відповідають суспільним очікуванням і коли його (очікування) ресурс вичерпано. Саме у цьому контексті громадським, експертним середовищем і засобами масової комунікації артикулюється побоювання третього Майдану. І президентські, і парламентські вибори у свідомості громадян – лише необхідна передумова для ефективних рішень і дій. Їх відсутність або ж хибна, з погляду суспільства, спрямованість – стане достатньою підставою для нового, з непередбачуваними наслідками, революційного сплеску.

Небезпечна тенденція зростання правового нігілізму може призвести до потреби суспільства в «сильній руці». Можливе використання новою владою старих, прийнятих попереднім режимом практик є вкрай небезпечним для Української держави. Спокуса піти найпростішим шляхом і реалізовувати реформи, від яких насамперед постраждають звичайні громадяни, а не олігархи, може призвести до чергових масових протестів – уже проти чинної влади.

Відсутність довіри громадян до політичних інститутів, зневіра в ефективність їх діяльності, низький рівень політичної культури та прагнення ситуативної реалізації інтересів лежить в основі ще одного поширеного в Україні деструктивного вияву – абсентеїзму¹³, який проявляється як байдуже ставлення людей до політичного життя, зумовлюючись, передусім,

¹³ Абсентеїзм (від лат. *absentia* – відсутність) – ухилення від участі у політичних виборах, зборах тощо.

суперечністю між демократичними принципами виборів та їх практикою. Деструктивність абсентеїзму посилюється й уявленнями значної кількості людей про те, що від них у політиці нічого не залежить, спостереженнями за тим, що в Україні досі ніхто не був притягнений до кримінальної відповідальності за порушення виборчого законодавства. Як наслідок, вибори в Україні нерідко перетворюються з інструменту забезпечення демократії на механізм ефективної маніпуляції свідомістю громадян. Проблема абсентеїзму для українського суспільства є значимою і в контексті перспектив розвитку громадянського суспільства з огляду на небезпеку трансформації громадянської некомпетентності у свідоме ігнорування політики, утвердження нігілістичних проявів політичної поведінки.

Ці та інші вияви правового нігілізму, як однієї з форм деструктивної поведінки, також є породженням суперечності ціннісного, морального і правового вимірів соціальної дійсності. Зміна соціальних умов, як правило, призводить до того, що механізм відтворення цінностей, орієнтації на них перестає бути провідним, поступаючись місцем або адаптаційним механізмам, або ж – деструктивним. Через адаптацію відбувається процес своєрідного пристосування до нової реальності, через деструкцію – її руйнування.

Країна усе ще живе вимірами революційного часу, зіставляючи владну риторику із діями влади. У цьому контексті мають посилюватися громадянська участь і громадський контроль за владними рішеннями й їх реалізацією. За відсутності дієвих інститутів такого контролю, ефективної комунікації влади з громадськістю вимоги до влади набуватимуть стихійних неконвенційних протестних форм – масових акцій, пікетів органів центральної і місцевої влади, перекриття шляхів сполучення тощо.

Очевидно, що подолання деструктивної суспільно-політичної поведінки та правового нігілізму і запобігання їм, як соціально зумовленим явищам, лежить передусім у зміні ціннісно-сміслового компонента і законодавчої основи суспільства і вмотивованості законослухняності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

30. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / Альфред Адлер; [пер. с англ.]. – М.: Академический проект, 2011. – 232 с.

31. Шайгородський Ю. Аксіологія реформ і пастки спрощених підходів / Ю. Шайгородський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 6 (74). – С. 144–163.

32. Украинцы все меньше боятся безработицы и безденежья, и все больше – распада страны [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – Режим доступу: https://zn.ua/UKRAINE/ukraincy-vse-menshe-boyatsya-bezraboticy-i-bezdenezhya-i-vse-bolshe-raspada-strany-155595_.html

33. Дюркгейм Э. Самоубийство : Социологический этюд / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр. с сокр., под ред. В. А. Базарова]. – М.: Мысль, 1994. – 399 с.